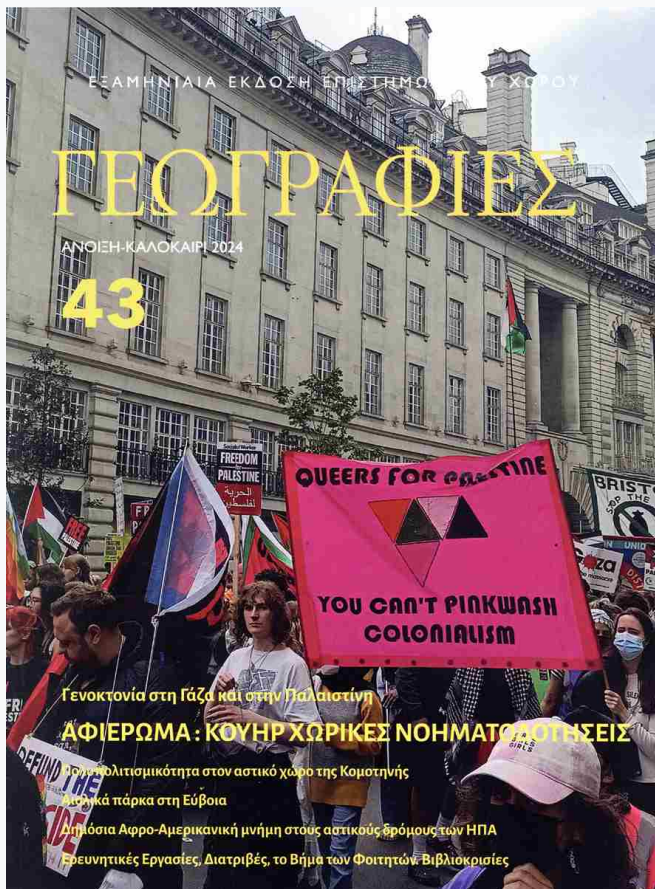

Γεωγραφίες

Γεωγραφίες, Τεύχος 43, 2024

Η ΣΤΕΓΑΣΤΙΚΗ ΕΠΙΣΦΑΛΕΙΑ ΤΩΝ ΛΟΑΤΚΙ+ ΥΠΟΚΕΙΜΕΝΩΝ ΣΤΟΝ ΑΣΤΙΚΟ ΧΩΡΟ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

Μυρτώ Δαγκούλη-Κυριάκογλου, Δημήτρης Πέττας, Αθηνά Αραμπατζή

Η ΣΤΕΓΑΣΤΙΚΗ ΕΠΙΣΦΑΛΕΙΑ ΤΩΝ ΛΟΑΤΚΙ+ ΥΠΟΚΕΙΜΕΝΩΝ ΣΤΟΝ ΑΣΤΙΚΟ ΧΩΡΟ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

Μυρτώ Δαγκούλη-Κυριάκογλου,¹ Δημήτρης Πέττας,² Αθηνά Αραμπατζή³

Περίληψη

Αυτό το άρθρο αναλύει τη στεγαστική επισφάλεια των ΛΟΑΤΚΙ+ υποκειμένων στον αστικό χώρο στην Ελλάδα. Δεδομένης της συχνής απόρριψης που βιώνουν τα μη ετεροκανονικά μέλη εντός του οικογενειακού πλαισίου διαβίωσης, τα ΛΟΑΤΚΙ+ άτομα εκτίθενται δυσανάλογα σε στεγαστική αποστέρηση, εκτοπισμό και επισφαλείς συνθήκες διαβίωσης. Λόγω της έλλειψης θεσμικών υποστηρικτικών υποδομών, καθώς και υφιστάμενων διακρίσεων όσον αφορά την πρόσβαση στη στέγαση, τα ΛΟΑΤΚΙ+ άτομα στρέφονται σε εναλλακτικές στρατηγικές στέγασης για να αντεπεξέλθουν. Το παρόν άρθρο βασίζεται σε ποιοτική έρευνα που διεξήχθη στην Αθήνα βασιζόμενη σε ημιδομημένες, σε βάθος συνεντεύξεις με ΛΟΑΤΚΙ+ υποκείμενα και διερευνά τις στεγαστικές διαδρομές τους, υιοθετώντας μια διαθεματική ματιά στη στεγαστική επισφάλειά τους.

Λέξεις-κλειδιά: ΛΟΑΤΚΙ+ υποκείμενα, στεγαστική επισφάλεια, κατοικία, διαθεματικότητα

LGBTQ+ housing vulnerability in urban Greece

Myrto Dagkouli-Kyriakoglou, Dimitris Pettas, Athina Arampatzi

Abstract

This paper investigates the housing challenges faced by LGBTQ+ individuals in Greece. Non-heteronormative members encounter numerous obstacles to secure housing within Greek society, resulting in a disproportionate exposure to homelessness, displacement, and unstable living conditions. The absence of supportive institutional policies and infrastructure, coupled with entrenched discriminatory practices regarding housing access, compels LGBTQ+ people to seek alternative housing solutions. Drawing upon qualitative research conducted in Athens, this article presents findings from semi-structured, in-depth interviews with LGBTQ+ individuals, examining their housing experiences through an intersectional lens to understand the complexities of their housing precarity.

Keywords: LGBTQ+, housing vulnerability, intersectionality, housing

Εισαγωγή

Η στέγαση αποτελεί βασικό πυλώνα της κοινωνικής αναπαραγωγής στις σύγχρονες κοινωνίες. Στη Νότια Ευρώπη παρέχεται συχνά από τα μέλη της πυρηνικής οικογένειας ή από ευρύτερα οικογενειακά δίκτυα. Ειδικότερα στην Ελλάδα, η στέγαση μέσω της οικογένειας είναι κυρίαρχη λόγω της έλλειψης θεσμικών υποδομών και προνοιακών παροχών (Κουραχάνης 2016). Δεδομένου του σημαντικού ρόλου της οικογένειας στη διασφάλιση πρόσβασης στη στέγαση, καθώς και των παρατηρούμενων θεσμικών διακρίσεων σε βάρος των ΛΟΑΤΚΙ+ υποκειμένων, η οικογένεια αποτελεί (ακόμη) ένα πεδίο διεκδίκησης για ζητήματα της σεξουαλικότητας και της ταυτότητας φύλου. Κατά

1. Μεταδιδακτορική Ερευνήτρια, Tema G & MIT, Linköping University, myrtoxyriadagk@gmail.com

2. Μεταδιδακτορικός Ερευνητής, Τμήμα Οικονομικής και Περιφερειακής Ανάπτυξης, Πάντειο Πανεπιστήμιο, pettasdimit@gmail.com

3. Μεταδιδακτορική Ερευνήτρια, Τμήμα Μηχανικών Χωροταξίας και Ανάπτυξης, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, atharab1982@yahoo.com

την περίοδο που ακολούθησε την παγκόσμια οικονομική κρίση του 2008, οι συνθήκες πρόσβασης στη στέγαση επιδεινώθηκαν για μεγάλο μέρος του πληθυσμού των πόλεων, καθώς το κόστος ενοικίασης και τα ιδιωτικά χρέη αυξήθηκαν κατακόρυφα (βλ. Naldini και Jurado 2013· Pinto και Guerra 2013· Serracant 2015· Κουραχάνης 2016). Λαμβάνοντας υπόψη ότι τα ΛΟΑΤΚΙ+ άτομα εκτίθεντο δυσανάλογα στη στεγαστική επισφάλεια και πριν από την οικονομική κρίση, κατά την τελευταία δεκαετία παρατηρείται η αυξανόμενη απειλή ή/και απώλεια πρόσβασης σε στέγαση.

Αντλώντας από σχετικές φεμινιστικές κριτικές που εστιάζουν στις έμφυλες διαστάσεις της έννοιας του σπιτιού (βλ. Blunt 2005· Blunt και Dowling 2006), αλλά και από μια αναδύομενη βιβλιογραφία που εστιάζει στις στεγαστικές διαδρομές και τις εμπειρίες ΛΟΑΤΚΙ+ υποκειμένων σε πόλεις της Νότιας Ευρώπης (βλ. Dagkouli-Kyriakoglou 2021), το άρθρο στοχεύει να αναδείξει τα χαρακτηριστικά των στεγαστικών διαδρομών των ΛΟΑΤΚΙ+ υποκειμένων, προσδίδοντας μια διαθεματική οπτική της στεγαστικής επισφάλειας και των διασταυρώσεων της με αναγκαστικές μετατοπίσεις και εκτοπισμούς στον αστικό (και όχι μόνο) χώρο. Ως διαθεματικότητα, υιοθετούμε σε αυτή τη μελέτη το θεωρητικό πλαίσιο που αναδεικνύει τις διασταυρώσεις διαφόρων μορφών κοινωνικού αποκλεισμού και διακρίσεων όσον αφορά τη στέγαση, όπως την εργασιακή επισφάλεια και τις δυσκολίες πρόσβασης στην εκπαίδευση, καθώς και θεσμικές διακρίσεις με βάση την ταυτότητα φύλου και του σεξουαλικού προσανατολισμού που συχνά παρατηρούνται.¹ Οι στεγαστικές διαδρομές που παρουσιάζουμε δεν είναι γραμμικές ούτε συνεχείς, αλλά καθορίζονται σε μεγάλο βαθμό από συγκυριακούς παράγοντες και εναλλακτικές στρατηγικές στέγασης που υιοθετούν τα ΛΟΑΤΚΙ+ υποκείμενα.

Το άρθρο αποτελείται από τις εξής ενότητες: (i) το θεωρητικό πλαίσιο της συζήτησής μας, το οποίο καταπιάνεται με το εννοιολογικό σχήμα του «στεγαστικού μονοπατιού» και συνομιλεί με φεμινιστικές και κούηρ μελέτες γύρω από τη στεγαστική επισφάλεια των ΛΟΑΤΚΙ+ υποκειμένων. (ii) Την τοποθέτηση του άρθρου στο συγκεκριμένο της Ελλάδας, η οποία εξετάζει τη διαχρονική παροχή στέγης αλλά και τους αποκλεισμούς από αυτήν υποκειμένων που δεν εμπίπτουν στις κυρίαρχες ετεροκανονικές αντιλήψεις. (iii) Το μεθοδολογικό πλαίσιο της έρευνας και τα γενικά χαρακτηριστικά των πληροφορητ(ρι)ών. (iv) Την ανάλυση των ευρημάτων της έρευνας, η οποία παρουσιάζει τη στεγαστική επισφάλεια των ΛΟΑΤΚΙ+ υποκειμένων ως ένα πολύπλευρο, διαθεματικό φαινόμενο και καταπιάνεται με τις

πολλαπλές της διαστάσεις, όπως για παράδειγμα το ρόλο της οικογένειας, τους αποκλεισμούς από την εργασία, τη δυσκολία πρόσβασης στην εκπαίδευση και τα ευρύτερα διακυβεύματα και διεκδικήσεις δικαιωμάτων. Επιπλέον, παρουσιάζονται ευρήματα που καταδεικνύουν διαφορετικές ατομικές ή συλλογικές στρατηγικές εύρεσης στέγασης και, αντίστοιχα, τις πολλαπλές διακλαδώσεις των στεγαστικών διαδρομών των συμμετεχόντων/ουσών στην έρευνα. Τέλος, το άρθρο καταλήγει σε κάποιες παρατηρήσεις και διαπιστώσεις, αναδεικνύοντας πτυχές του ζητήματος που αξίζουν περαιτέρω διερεύνησης σε μελλοντικές μελέτες του αστικού χώρου στην Ελλάδα, αλλά και ευρύτερα.

Τα «στεγαστικά μονοπάτια» των ΛΟΑΤΚΙ+ υποκειμένων

Με ποιους τρόπους βιώνεται η στέγαση, με ποιους τρόπους κατασκευάζεται, διαταράσσεται και ανασυγκροτείται; Εκκινώντας από την εννοιολόγηση των «στεγαστικών μονοπατιών» (housing pathways) του Clapham (2002, 2005), αντιλαμβανόμαστε αυτές τις διαδρομές ως κοινωνικές πρακτικές που σχετίζονται με τη στέγαση, έχοντας αναφορά σε συγκεκριμένα χρονικά και χωρικά πλαίσια, καθώς και τις διαρκώς μεταβαλλόμενες σχέσεις και αλληλεπιδράσεις των εν λόγω πρακτικών με άλλους παράγοντες κατά την άρροδο του χρόνου. Αρχικά, αυτή η προσέγγιση προσφέρει έδαφος διερεύνησης και κατανόησης των κρίσιμων πτυχών και δρώντων που επηρεάζουν τις στεγαστικές διαδρομές ενός ατόμου ή μιας οικογένειας, για παράδειγμα αλλαγές οι οποίες αφορούν την εργασιακή ή οικογενειακή κατάσταση, τις οικονομικές συνθήκες, τις στοχοθεσίες και τον προγραμματισμό, αλλά και την ταυτότητα φύλου και το σεξουαλικό προσανατολισμό. Οι διαστάσεις που εμφανίζονται εδώ εδράζονται σε υλικούς, χωρικούς, κοινωνικούς και ψυχολογικούς παράγοντες που συμβάλλουν στις στεγαστικές διαδρομές ή «μονοπάτια», ενώ διασταυρώνονται με την πρόσβαση σε κατοικία, την ποιότητα, το κόστος, καθώς και τους ποικίλους συμβολισμούς και προσεγγίσεις γύρω από την έννοια του «σπιτιού» ή της στέγης.

Ως εκ τούτου, καθοριστικής σημασίας για την εννοιολόγηση των στεγαστικών διαδρομών είναι η διάσταση του αυτοπροσδιορισμού των ατόμων και η διάσταση του χρόνου που σχετίζεται με τις ατομικές ή οικογενειακές διαδρομές, καθώς και το ευρύτερο πλαίσιο στο οποίο αναπτύσσονται οι εν λόγω διαδρομές. Υπό αυτή την έννοια, η εργασιακή κατάσταση ενός

ατόμου και η οικογενειακή υποστήριξη που μπορεί να λάβει σημειώνονται ως καθοριστικοί παράγοντες διαφοροποίησης της ίδιας της στεγαστικής εμπειρίας (Clapham κ.ά. 2014· Hoolachan κ.ά. 2017· McKee κ.ά. 2017· Soaita κ.ά. 2017). Τοποθετώντας τη διάσταση του χρόνου κεντρικά στις στεγαστικές διαδρομές, καθώς και την όχι απαραίτητα ορθολογική λήψη αποφάσεων που τις αφορούν, μπορούμε να κατανοήσουμε καλύτερα τις αλλαγές και διασταυρώσεις αυτών των διαδρομών, καθώς και την ιδιαίτερη σημασία που αποδίδεται στο «σπίτι» ως τόπο, ή αλλιώς τους «τόπους κατοικίας», ως πεδία ευημερίας, συγκρότησης ταυτότητας, αλλά και αμφισβητήσεων και συγκρούσεων (Easthope 2004).

Στις κουήρ και φεμινιστικές αναγνώσεις του «σπιτιού», για παράδειγμα, το σπίτι παρουσιάζεται ως ιδεολογική κατασκευή που εγκαθιδρύεται βιωματικά, αποτελώντας κατά αυτόν τον τρόπο ένα σημαντικό τόπο, ένα κοινωνικό, πολιτισμικό και συναισθηματικό κατασκευάσμα (Easthope 2004) που μπορεί να τρέφει ποικίλα και αντικρουόμενα πιθανώς συναισθήματα ένταξης ή αποξένωσης (Gorman-Murray 2006), ασφάλειας ή βίας, επιθυμίας ή φόβου, ανάλογα με τις εκάστοτε εμπειρίες και πλαίσια. Το σπίτι είναι ένας πολυσήμαντος τόπος που διαμορφώνει νοήματα, συναισθήματα, εμπειρίες, πράξεις και σχέσεις και ταυτόχρονα διαμορφώνεται από αυτές (Blunt 2005). Σε περιπτώσεις ΛΟΑΤΚΙ+ υποκειμένων, η αίσθηση του σπιτιού ως τόπου, όπου συγκροτείται το «habitus» (Easthope 2004), μπορεί να αλλάξει σημαντικά είτε λόγω οικογενειακών συγκρούσεων, είτε λόγω εξωτερικών παραγόντων, όπως η οικονομική ή η εργασιακή επισφάλεια. Στις πολιτισμικές του συνδηλώσεις, το σπίτι είναι επίσης ο τόπος όπου κατασκευάζεται η έννοια της οικογένειας, κυρίαρχα με βάση ετεροκανονικές αναπαραστάσεις των έμφυλων υποκειμένων, και όπου η οικογενειακή παροχή υλικής ή ψυχολογικής υποστήριξης υποκαθιστά τη συχνά απύσχα θεσμική υποστήριξη (Mallett 2004).

Υπό αυτή την έννοια, το σπίτι αποκτά μια κανονιστική διάσταση ως προς το ποιες ταυτότητες φύλου και σεξουαλικοί προσανατολισμοί μπορούν να γίνουν αποδεκτοί, σε μια συνεχή διαπραγμάτευση μέσω καθημερινών πρακτικών όπου αμφισβητούνται, ανατρέπονται και ανακατασκευάζονται τα πρότυπα. Συνεπώς, παρατηρούμε την ανάγκη της ανασυγκρότησης της ίδιας της έννοιας του σπιτιού με τρόπο που να ενσωματώνει ποικίλους, πολλαπλούς και ολοένα πιο ρευστούς ρόλους, ανεξαρτήτως σεξουαλικότητας και ταυτότητας φύλου των συγκάτοικων (Valentine κ.ά. 2003· Blunt και

Dowling 2006· Gorman-Murray 2008a, 2008b). Τα παραπάνω υποδεικνύουν νέες αναπαραστάσεις και επιτελεστικές πρακτικές του φύλου και της σεξουαλικότητας εντός των στεγαστικών διαδρομών, αμφισβητώντας τις ετεροκανονικές αντιλήψεις και εμπειρίες της κατασκευής του σπιτιού.

Σε αυτήν την κατεύθυνση, χρήσιμη πιστεύουμε είναι η οπτική των Soaita και McKee (2019), η οποία διευρύνει την έννοια του στεγαστικού μονοπατιού, αντιλαμβανόμενη τα όριά της σε περιπτώσεις άτυπων στεγαστικών πρακτικών. Δίνοντας, λοιπόν, έμφαση στη διάσταση των αναδυόμενων –και όχι εγκαθιδρυμένων– πρακτικών, προτείνουν την έννοια της «συνάρθρωσης» του σπιτιού (home assembling), ως ένα εναλλακτικό αντιληπτικό εργαλείο ανάλυσης της κατασκευής του σπιτιού, το οποίο μας βοηθά να κατανοήσουμε τις ετερογενείς κοινωνικές και συναισθηματικές διαστάσεις της στέγασης (Soaita και McKee 2019). Συνεπώς, η συναρμολόγηση ή «συνάρθρωση» (βλ. DeLanda 2006) του σπιτιού δίνει έμφαση, μεταξύ άλλων, και σε πιθανή αποσταθεροποίηση που δυνάμει επέρχεται σε σχέση με οικογενειακές συγκρούσεις και αλλαγές (υλικές, κοινωνικές κ.λπ.), καθώς και σε θεσμικές διακρίσεις και επισφαλείς συνθήκες διαβίωσης που βιώνουν συχνά τα ΛΟΑΤΚΙ+ υποκείμενα, όπως στην περίπτωση που μελετάμε στο παρόν άρθρο. Υποστηρίζουμε ότι αυτοί οι κοινωνικοί αποκλεισμοί διασταυρώνονται με δυσχερείς υλικές συνθήκες και οικονομικούς πόρους (Haylen και Van den Broeck 2016), αλλά και με ευρύτερες δομικές αλλαγές στο οικονομικό και στεγαστικό περιβάλλον που καθιστούν δύσκολη την πρόσβαση σε οικονομικά προσιτή στέγη, ιδίως για τους νέους (Hoolachan κ.ά. 2017). Κατά συνέπεια, η συμβολή μας επιχειρεί να αναδείξει το διαθεματικό πλέγμα των αποκλεισμών, εκκινώντας από την ενδεχομενικότητα που διέπει τις ατομικές στεγαστικές διαδρομές των συμμετεχόντων ατόμων και βάζοντάς τες σε διάλογο με ευρύτερες κοινωνικοοικονομικές διεργασίες που συναντώνται στον αστικό χώρο.

Μεθοδολογικό πλαίσιο

Το μεθοδολογικό μας πλαίσιο αρθρώνεται σε μια ποιοτική προσέγγιση, η οποία εκκινεί από την έννοια του στεγαστικού μονοπατιού (Clapham 2005), υιοθετώντας τη χρήση επιμέρους εθνογραφικών και βιογραφικών μεθόδων. Η διερεύνηση της στεγαστικής επισφάλειας και των στεγαστικών διαδρομών των ΛΟΑΤΚΙ+ ατόμων εμπλουτίστηκε σημαντικά από τη διενέργεια ημιδομη-

μένων, σε βάθος συνεντεύξεων με υποκείμενα τα οποία μοιράστηκαν μαζί μας τις αφηγήσεις τους για τα δικά τους στεγαστικά μονοπάτια, σημειώνοντας εμπόδια και δυσκολίες πρόσβασης σε ασφαλή και σταθερή στέγη, τις βιωμένες εμπειρίες εκτοπισμού τους και των μετακινήσεών τους, τις διακρίσεις που βιώνουν λόγω του σεξουαλικού τους προσανατολισμού ή/και της ταυτότητας φύλου τους και, τέλος, τις στρατηγικές αντιμετώπισης που υιοθετούν.

Τα προσωπικά μας δίκτυα μας οδήγησαν στις αρχικές επαφές, ενώ επικοινωνήσαμε και με οργανώσεις της ΛΟΑΤΚΙ+ κοινότητας, καθώς και ακτιβιστές. Τα συμμετέχοντα άτομα (21) αυτοπροσδιορίστηκαν ως ΛΟΑΤΚΙ+ κατά τη διενέργεια των συνεντεύξεων σε ένα ευρύ φάσμα ταυτοτήτων, φύλων και σεξουαλικού προσανατολισμού καθώς και ηλικιών (20 έως 60 ετών). Ανάμεσά τους, τρία συνεντευξιαζόμενα άτομα τοποθετήθηκαν και ως μέλη αλληλέγγυων οργανώσεων. Στο παρόν άρθρο παραθέτουμε λίγα μόνο αποσπάσματα λόγω περιορισμένου χώρου. Το κοινωνικό υπόβαθρο των συμμετεχόντων ατόμων είναι ευρύ όσον αφορά την κοινωνική και οικονομική τους θέση, το μορφωτικό τους κεφάλαιο και την εργασιακή τους κατάσταση. Υιοθετώντας μια διαθεματική ματιά, αναγνωρίζουμε την κοινωνική τάξη, την ταυτότητα φύλου, το σεξουαλικό προσανατολισμό, την εκπαίδευση και το επάγγελμα ως συστατικά χαρακτηριστικά των στεγαστικών μονοπατιών των συμμετεχόντων ατόμων, και όχι απλώς ως δημογραφικά δεδομένα. Η έρευνα διατηρεί αυστηρά την ανωνυμία των συμμετεχόντων ατόμων, χρησιμοποιώντας ψευδώνυμα που αποδόθηκαν σε κάθε συνέντευξη.

Εν κατακλείδι, η μεθοδολογική προσέγγιση θέλησε να δώσει προτεραιότητα στις φωνές και τις αφηγήσεις των ίδιων των υποκειμένων της έρευνας, αναδεικνύοντας τη θεσιακότητά τους ως συστατικό της στοιχείο. Ως εκ τούτου, τοποθετούμε σε δεύτερο πλάνο τις κυρίαρχες εννοιολογήσεις και αφηγήσεις γύρω από το φύλο, τη σεξουαλικότητα και το στεγαστικό ζήτημα, επιχειρώντας να συνομιλήσουμε πρωτίστως με το ίδιο το πεδίο της έρευνας, με όρους συνεργασίας, αμοιβαιότητας και αλληλεγγύης, αναγνωρίζοντας ταυτόχρονα το δικό μας προνόμιο αλλά και τις δεοντολογικές μας δεσμεύσεις ως ερευνήτριες και ερευνητές.

Στεγαστικοί αποκλεισμοί και ο ρόλος της οικογένειας στην (ανα)παραγωγή της κατοικίας στην Ελλάδα

Το μοντέλο στέγασης που αναπτύχθηκε στον ελλαδικό

χώρο μεταπολεμικά χαρακτηρίζεται από την έλλειψη κρατικής πρόνοιας στέγης, συγκροτώντας ένα μοντέλο «οικογενειοκρατίας» στην (ανα)παραγωγή της κατοικίας (Saraceno και Keck 2010: 676). Η απουσία δημόσιας παρέμβασης για να καλυφθούν οι στεγαστικές ανάγκες, αλλά και ενεργών πολιτικών υποστήριξης της κατοικίας στην Ελλάδα, την κατατάσσουν στις χαμηλότερες θέσεις μεταξύ των κρατών-μελών της ΕΕ σε σχέση με συναφείς πολιτικές (Kourachanis 2018). Το έλλειμμα συνεκτικής πολιτικής κοινωνικής στέγασης που παρατηρείται ιστορικά συνοδεύτηκε από έμμεσες οικονομικές παρεμβάσεις προώθησης συγκεκριμένων στεγαστικών πρακτικών, οι οποίες πρόταξαν την ατομική εύρεση λύσεων με έμφαση στην ιδιοκτησία (Μαντουβάλου 1985· Leontidou 1990· Allen κ.ά. 2004· Μπαλαμπανίδης, Πατατούκα και Σιατίτσα 2013).

Αξίζει να σημειωθεί ότι το μοντέλο παραγωγής κατοικίας στόχευσε στην οικογενειακή ευημερία, καθώς μετά το τέλος του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου και του ελληνικού εμφυλίου οι πολεοδομικοί νόμοι ενθάρρυναν τον αυθορμητισμό στην ανάπτυξη των πόλεων (Leontidou 1990) και την κερδοσκοπία στην παραγωγή του χώρου (Tsoulouvis 1987), καθιστώντας την ιδιοκτησία κατοικίας εφικτή για όλες τις κοινωνικές τάξεις. Μεταξύ 1965 και 1980 υπήρξε μια έντονη περίοδος παραγωγής κατοικιών που διαφοροποίησε τις στρατηγικές στέγασης των οικογενειών (Εμμανουήλ 2006). Η εφαρμογή της αντιπαροχής προώθησε αυτή την έντονη παραγωγή κατοικιών (Leontidou 1990· Μαντουβάλου και Μαυρίδου 1993). Με αυτόν τον τρόπο, η μικροϊδιοκτησία γης κάλυπτε σε μεγάλο βαθμό τις τρέχουσες και μελλοντικές στεγαστικές ανάγκες της οικογένειας, ενώ η συσσώρευση πλούτου υπέρ μελλοντικών οικογενειακών στρατηγικών θα μπορούσε επίσης να πραγματοποιηθεί με την ενοικίαση ή την πώληση των πλεονάζοντων διαμερισμάτων μέσω της αντιπαροχής (Allen κ.ά. 2004· Maloutas 2008). Ταυτόχρονα, το κράτος έδειξε ανοχή στην αυθαίρετη δόμηση και σταδιακά ενσωμάτωνε παράτυπα κτίρια στα σχέδια πόλης, καθιστώντας τα έτσι νόμιμα (Leontidou 1990), ενώ στη συνέχεια τα κτίρια αυτά εντάσσονταν στη διαδικασία της αντιπαροχής (Μαντουβάλου και Μαυρίδου 1993). Έτσι, η αναδρομική νομιμοποίηση μεγάλων περιοχών της πόλης αποτέλεσε ιστορικά μια έμμεση απάντηση του ελληνικού κράτους στις στεγαστικές ανάγκες των αστικών περιοχών (Leontidou 1990).

Ως εκ τούτου, η αντιπαροχή ως το κυρίαρχο μοντέλο παραγωγής κατοικίας στην Ελλάδα μαζί με την αυθαίρετη δόμηση απέκτησαν συστατικό ρόλο στις οικογενειακές στρατηγικές εισοδήματος, στην ανάδυση των

μικρομεσαίων στρωμάτων, αλλά και σε ευρύτερες διαδικασίες κοινωνικής ενσωμάτωσης τμημάτων του αστικού πληθυσμού. Έως και σήμερα, η ελληνική οικογένεια συνεχίζει να υποστηρίζει τα μέλη της στις στεγαστικές τους διαδρομές, δίνοντας μάλιστα συχνά προτεραιότητα στην παροχή πόρων για την απόκτηση ιδιόκτητης κατοικίας. Παράλληλα, το οικογενειακό σπίτι συγκροτεί τη βάση της ετεροκανονικής οικογένειας, συμπεριλαμβανομένων των κυρίαρχων έμφυλων ρόλων και στερεοτύπων, ενώ ΛΟΑΤΚΙ+ μέλη συχνά αναγκάζονται να καταπιέζουν και να μην εκφράζουν τη «μη κανονική» σεξουαλικότητα ή/και ταυτότητα φύλου τους, όσο εξαρτώνται υλικά και συναισθηματικά από την οικογένειά τους.

Στους παραπάνω στεγαστικούς αποκλεισμούς συνέβαλε σημαντικά και ο αντίκτυπος της παγκόσμιας οικονομικής κρίσης του 2008. Τα μέτρα λιτότητας που ακολούθησαν αναδιοργάνωσαν σημαντικά την οικονομία στην Ελλάδα, έχοντας κρίσιμο αντίκτυπο και στο στεγαστικό τοπίο, με τα αποτελέσματα αυτής της περιόδου να εντείνονται κατά την τελευταία πενταετία λόγω και της ραγδαίας αύξησης των ενοικίων στα αστικά κέντρα και τους τουριστικούς προορισμούς. Συγκεκριμένα, η λιτότητα και οι περικοπές σε δημόσιες δαπάνες, μισθούς και συντάξεις αλλά και η φορολόγηση της ακίνητης περιουσίας απορρύθμισαν τα εισοδήματα, αλλά και τις στεγαστικές στρατηγικές των νοικοκυριών (Naldini και Jurado 2013· Pinto και Guerra 2013· Serracant 2015). Την ίδια περίοδο, παρατηρείται και η κατάργηση ήδη περιορισμένων υποστηρικτικών πλαίσιοι και φορέων παροχής κοινωνικής κατοικίας στο πλαίσιο της λιτότητας, όπως για παράδειγμα του Οργανισμού Εργατικής Κατοικίας (ΟΕΚ) (Μπαλαμπανίδης, Πατατούκα και Σιατίτσα 2013· Σιατίτσα 2014· Αραρογλου, Γουνίς και Σιατίτσα 2015), ενώ η Ελλάδα σημειώνει από τα υψηλότερα ποσοστά ανεργίας μεταξύ των χωρών του ΟΟΣΑ (Eurostat 2021). Σε αυτό το πλαίσιο, η πρόσβαση σε οικονομικά προσιτή κατοικία δυσχεραίνει, ενώ εκλείπουν προστατευτικά πλαίσια για ενοικιαστές και την πρώτη κατοικία, οδηγώντας μεγάλα μέρη του πληθυσμού, ειδικά στα αστικά κέντρα, σε αυξανόμενη στεγαστική επισφάλεια. Τέλος, ως απότοκο της δεκαετούς κρίσης, οι σημαντικές πιέσεις που δέχτηκε η ήδη επιφορτισμένη οικογενειακή πρόνοια αποδυνάμωσαν την ικανότητά της να παρέχει υποστήριξη στα μέλη της (Kourachanis 2018, 2019).

Η στεγαστική επισφάλεια και ο αποκλεισμός των ΛΟΑΤΚΙ+ υποκειμένων μέσα από το πρίσμα της διαθεματικότητας

Οι συνθήκες στέγασης στην Ελλάδα και ο ρόλος της οικογένειας

Κατά την περίοδο που ακολούθησε το ξέσπασμα της οικονομικής κρίσης του 2008, οι συνθήκες στέγασης στην Ελλάδα, και ιδιαίτερα στα μεγάλα αστικά κέντρα, επιδεινώθηκαν σημαντικά, επηρεάζοντας όλο και μεγαλύτερα τμήματα του πληθυσμού. Η μετάφραση της οικονομικής κρίσης σε στεγαστική περιλαμβάνει την αύξηση των κόκκινων δανείων και των πλειστηριασμών, την έκθεση σε συνθήκες ενεργειακής φτώχειας (Chatzikonstantinou και Vatavali 2016), καθώς και την αύξηση του πληθυσμού των αστέγων (Kourachanis 2019). Η επιδείνωση των συνθηκών πρόσβασης σε οικονομικά προσιτή κατοικία δεν κάμφθηκε στη μετα-κρίσιμη περίοδο, καθώς από το 2019 έως το 2021 οι τιμές ενοικίων στην κεντρική Αθήνα αυξήθηκαν κατά 20-30% (Eteron 2022a). Επιπλέον, στην Περιφέρεια Αττικής το 76% των ενοικιαστών αφού καλύψει τα έξοδα που σχετίζονται με την κατοικία, είτε περιορίζει την κάλυψη άλλων βασικών αναγκών, είτε καταφεύγει σε βοήθεια από τρίτους (Eteron 2022b). Στο πλαίσιο αυτό, στην Ελλάδα το ποσοστό των νοικοκυριών που δαπανούν περισσότερο από το 40% του εισοδήματός τους προκειμένου να καλύψουν τις στεγαστικές τους ανάγκες είναι το μεγαλύτερο στην Ευρωπαϊκή Ένωση (39,5% έναντι του ευρωπαϊκού μέσου όρου που ανέρχεται σε 9,6%) (Eurostat 2018).

Παρά τη ραγδαία επιδείνωση του στεγαστικού τοπίου, ιδιαίτερα στα αστικά κέντρα, οι πολιτικές γύρω από τη στέγαση παραμένουν εξαιρετικά περιορισμένες (Kourachanis 2018) ενώ, ελλείπει εναλλακτικών όπως η κοινωνική και συνεταιριστική κατοικία, η αγορά διατηρεί κεντρική θέση στην προσφορά κατοικίας στην Ελλάδα. Ταυτόχρονα, οι συνθήκες πρόσβασης στην κατοικία είναι ιδιαίτερα δυσμενείς για τους νέους, καθώς στην Ελλάδα το 76,9% της συγκεκριμένης πληθυσμιακής ομάδας (18 έως 34 ετών) διαμένουν με την οικογένειά τους (Eurostat 2021). Στο πλαίσιο αυτό, ο ρόλος της οικογένειας ως –άμεσος ή έμμεσος– παρόχου της κατοικίας είναι ιδιαίτερα κρίσιμος, γεγονός που ενισχύει και το βαθμό εξάρτησης των νέων από το οικογενειακό περιβάλλον προκειμένου να αποκτήσουν πρόσβαση σε κατοικία. Η συνθήκη αυτή αναδεικνύεται ως ιδιαίτερα σημαντική για τα ΛΟΑΤΚΙ+ υποκείμενα, καθώς ο βαθμός στον οποίον η αποκάλυψη της σεξουαλι-

κής ή έμφυλης ταυτότητάς τους στο οικογενειακό ή/και ευρύτερο κοινωνικό περιβάλλον γίνεται αποδεκτή δραματίζει καθοριστικό ρόλο στη μελλοντική εκπαιδευτική, επαγγελματική και στεγαστική τους πορεία.

Η διαδικασία της αποκάλυψης της σεξουαλικότητας ή της ταυτότητας φύλου και οι επιπτώσεις της

Η συνθήκη της εξάρτησης των νεαρών ΛΟΑΤΚΙ+ από την οικογένεια, καθώς και η –συχνή στην Ελλάδα– διαβάθμιση της οικογενειακής υποστήριξης σύμφωνα με ηθικο-ετεροκανονικούς και θρησκευτικούς φραγμούς, οδηγούν στην ανάπτυξη διαφοροποιημένων στρατηγικών αποκάλυψης της σεξουαλικότητας και της ταυτότητας φύλου. Σύμφωνα με τις εμπειρίες των συμμετεχόντων/ουσών στην έρευνα, η διαδικασία της αποκάλυψης σε πολλές περιπτώσεις συνοδεύτηκε από ενδοοικογενειακές συγκρούσεις και εντάσεις, ενώ όσοι/ες σκιαγράφησαν το οικογενειακό περιβάλλον ως ομοφοβικό, επέλεξαν να αποκρύψουν τη σεξουαλικότητα ή την ταυτότητα φύλου τους, ακόμη και έπειτα από την αποχώρησή τους από την οικογενειακή οικία προκειμένου να μην απολέσουν την οικογενειακή στήριξη και να αποφύγουν ενδεχόμενες συγκρούσεις.

Όστόσο, ΛΟΑΤΚΙ+ υποκείμενα τα οποία –είτε από επιλογή είτε από ανάγκη– αποκαλύπτουν τη σεξουαλικότητα ή την ταυτότητα φύλου τους, ιδιαίτερα σε νεαρή ηλικία, έρχονται συχνά αντιμέτωπα με αντιδράσεις οι οποίες εκτείνονται από το συναισθηματικό εκβιασμό και τη λεκτική κακοποίηση έως και τον εκτοπισμό από την οικογενειακή οικία. Ενδεικτική είναι η περιγραφή του Αναστάση, 28χρονου γκέι άντρα με καταγωγή από πόλη της περιφέρειας:

Ήμουν σε μία πολύ ευκατάστατη οικογένεια και μεγάλωσα με πολλά λεφτά. Αλλά υπήρχε κακοποίηση και ξέκοψα κάποια στιγμή στα 23-24, όπου σταμάτησα να έχω και τηλεφωνική επαφή. Μεγάλωσα σε ένα σπίτι όπου ήμασταν 4 άντρες. Η μητέρα μου είχε φύγει από πολύ μικρή ηλικία. Έκοψα επαφή με όλους. Δεν το έκανα καλά, γιατί ήταν τόσο έντονη η επιθυμία και το συναίσθημα να αποκοπώ και για αυτό ήρθα και στην Αθήνα. Δεν ήρθα για να σπουδάσω.

Σε πολλές περιπτώσεις, οι οικογένειες θεωρούν τις ΛΟΑΤΚΙ+ ταυτότητες ως κάτι προσωρινό και διαπραγματεύσιμο, πιέζοντας τα ΛΟΑΤΚΙ+ υποκείμενα να τις «επανξετάσουν» και να τις «αναθεωρήσουν». Η τραυματική αυτή διαδικασία, ακόμη και εάν δεν συ-

νοδεύεται από την εκδίωξη από την οικογενειακή οικία, οδηγεί τα ΛΟΑΤΚΙ+ υποκείμενα στην αποχώρηση, προκειμένου να διαφύγουν από τοξικά οικογενειακά περιβάλλοντα. Στη συνέχεια, μέσα από το πρίσμα της διαθεματικότητας, αναλύουμε πώς η παύση της οικογενειακής υποστήριξης οδηγεί σε μία σειρά από αποκλεισμούς, εστιάζοντας στην εκπαίδευση, την εργασία και την κατοικία, καθώς και τους τρόπους με τους οποίους οι παραπάνω αποκλεισμοί επικοινωνούν και συναρθρώνονται.

Αποκλεισμοί από την εκπαίδευση

Καθώς η αποκάλυψη του σεξουαλικού προσανατολισμού ή της ταυτότητας φύλου συχνά συμβαίνει όταν τα ΛΟΑΤΚΙ+ υποκείμενα είναι ακόμη εντός της δευτεροβάθμιας ή τριτοβάθμιας εκπαίδευσης, σε περιπτώσεις εκτοπισμού από την οικογενειακή οικία και παύσης της οικογενειακής υποστήριξης, ο πρώτος αποκλεισμός με τον οποίο τα ΛΟΑΤΚΙ+ υποκείμενα έρχονται αντιμέτωπα αφορά τη συμμετοχή τους στην εκπαιδευτική διαδικασία. Στο πλαίσιο αυτό, μέρος των συμμετεχόντων/ουσών στην έρευνα, προχωρώντας στην αποκάλυψη ως μαθητές/ήτριες λυκείου ή φοιτητές/ήτριες –είτε αντιμετώπιζοντας τον εκτοπισμό, είτε αδυνατώντας να διαμένουν σε κατοικητικά περιβάλλοντα– αναγκάζονται να θέσουν ως προτεραιότητα την οικονομική τους ανεξαρτησία σε βάρος της εκπαίδευσης. Ενδεικτική είναι η περίπτωση του Ορέστη, 22χρονου κουήρ από πόλη της περιφέρειας, ο οποίος αναγκάστηκε να διακόψει την εκπαίδευσή του στη Β΄ τάξη του Λυκείου έπειτα από την εκδίωξή του:

Μεγάλωσα με τους παππούδες, με κήπο και λουλούδια, στο πατρικό του πατέρα... ευρύχωρο... πολύτεκνοι. Στα 17 με διώχνει ο πατέρας μου και πηγαίνω στην κολλητή μου σε ένα δωμάτιο με 10 άτομα, αν και είχα καλές σχέσεις ένιωθα βάρος... αργότερα νοίκιασα με συγκάτοικο, το πλήρωνα, ανεξάρτητος, μέχρι που έμεινα άνεργος και μάζεψα ό,τι είχα και ήρθα στην Αθήνα με την ελπίδα ότι υπήρχε μια οργάνωση, κάτι να με φιλοξενήσει.

Το παραπάνω απόσπασμα αναδεικνύει επίσης το γεγονός πως ΛΟΑΤΚΙ+ υποκείμενα από μη αστικές περιοχές και μικρές πόλεις της περιφέρειας αναγκάζονται να διακόψουν την εκπαίδευσή τους μετακομίζοντας σε μεγάλα αστικά κέντρα (κυρίως στις μητροπολιτικές περιοχές της Αθήνας και της Θεσσαλονίκης) προκειμένου να αποκτήσουν πρόσβαση σε δίκτυα υποστήρι-

ξης ΛΟΑΤΚΙ+ και αντίστοιχες κοινότητες, οι οποίες εμφανίζουν εντονότερες πυκνώσεις σε αντίστοιχες περιοχές. Ως αποτέλεσμα, τα δίκτυα αυτά δέχονται μεγάλο αριθμό αιτημάτων υποστήριξης, ιδιαίτερα από ανήλικα άτομα. Όπως αναφέρει η Τάνια, μέλος ΜΚΟ της ΛΟΑΤΚΙ+ κοινότητας:

Εμπειρικά ξέρω ότι υπάρχει αυξημένη αστεγία στην κοινότητα. Από εκεί και πέρα έχει να κάνει και με το σε ποια φάση της ζωής σου είσαι. Εμείς που έχουμε να κάνουμε κυρίως με νεολαία, έχει να κάνει άμεσα με την οικονομική εξάρτηση από τους γονείς. Οπότε η μη αποδοχή από τους γονείς μπορεί να φτάσει στο να το πληρώσει με κάποιον τρόπο το παιδί τους. Ή να είναι τόσο αφόρητο το κλίμα στο σπίτι, που να σηκωθεί το ίδιο το παιδί και να φύγει και ας μη το διώξουνε.

Μια επιπλέον κρίσιμη διάσταση του παραπάνω φαινομένου αφορά τη δυσκολία φιλοξενίας ανήλικων τόσο μέσα από ΜΚΟ όσο και μέσα από άτυπα δίκτυα υποστήριξης, λόγω των νομικών επιπλοκών που αυτή συνεπάγεται. Η έλλειψη περισσότερο θεσμικών και νομικά κατοχυρωμένων δομών φιλοξενίας ανήλικων ΛΟΑΤΚΙ+ υποκειμένων καθιστά τα συγκεκριμένα άτομα ακόμη περισσότερο ευάλωτα, καθώς εξαρτώνται αποκλειστικά από τη στήριξη της ευρύτερης κοινότητας και των δικτύων της.

Αποκλεισμός από την εργασία

Ο αποκλεισμός από την εκπαίδευση, όπως αυτός αναλύθηκε παραπάνω, θέτει ένα σημαντικό, πρώτο φραγμό στην πρόσβαση στην αγορά εργασίας για τα νεαρά ΛΟΑΤΚΙ+ υποκείμενα που δεν έχουν κάποια οικογενειακή υποστήριξη, καθώς μειώνει τις ευκαιρίες απόκτησης σχετικών προσόντων και διαπιστεύσεων (απολυτήριο λυκείου, τίτλος σπουδών της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης, πιστοποιήσεις γνώσης ξένων γλωσσών και άλλων δεξιοτήτων κ.λπ.). Ωστόσο, η συνθήκη του αποκλεισμού από την εργασία επιδεινώνεται περαιτέρω από καθιερωμένες και ευρέως διαδεδομένες ομοφοβικές και τρανσφοβικές συμπεριφορές στο εργασιακό περιβάλλον. Στο πλαίσιο αυτό, τα ΛΟΑΤΚΙ+ υποκείμενα απευθύνονται σε πολλές περιπτώσεις σε επιχειρήσεις οι οποίες έχουν αναφορές στη ΛΟΑΤΚΙ+ κοινότητα ή/και διοικούνται από μέλη της. Ωστόσο, η παραπάνω συνθήκη δεν οδηγεί πάντα στη δημιουργία εργασιακών περιβαλλόντων τα οποία λειτουργούν ως «ασφαλείς χώροι». Τούτο αναδεικνύεται από συμμετέχοντες/ουσες στην έρευνα που περιέγραψαν

εμπειρίες αποκλεισμού ή/και κακοποίησης ακόμη και σε αντίστοιχες επιχειρήσεις. Όπως αναφέρει ο Ορέστης:

Το κομμάτι της δουλειάς είναι δύσκολο, όταν είχα μπλε μαλλιά έτρωγα πόρτα, έκανα σεζόν στη Μύκονο σε μπουτίκ ρούχων και κουρευτήκα και έβγαλα σκουλαρίκια, όπως και τα γκέι μαγαζιά στην Αθήνα, σε θέλουν μάτσο αδερφή με μπράτσα, εγώ έχω ζητήσει δουλειά αλλά δε με έχουν πάρει σε κανένα μαγαζί στην Αθήνα γιατί είμαι έτσι. Είναι πιάτσα, πρέπει να κοιμηθείς με το αφεντικό, με τον φίλο...

Γενικότερα, οι συμμετέχοντες/ουσες στην έρευνα ήρθαν αντιμέτωποι/ες με εκτεταμένες περιόδους ανεργίας, ενώ διένυσαν το μεγαλύτερο μέρος της εργασιακής τους πορείας σε συχνά εναλλασσόμενες, προσωρινές, κυρίως άτυπες, επισφαλείς και χαμηλά αμειβόμενες θέσεις εργασίας. Επιπλέον, για υποκείμενα που προέρχονται από εύπορες οικογένειες, η συνθήκη αυτή βιώνεται ως μία απότομη ταξική μετατόπιση, αποκλειστικά στη βάση της εκδίωξης ή αποξένωσης από το οικογενειακό περιβάλλον. Ενδεικτική είναι η περιγραφή του Αναστάση:

Είμαι άνεργος 3 χρόνια. Είχα κάνει δουλειές της πλάκας γιατί παράτησα τη σχολή και ήμουν ανειδίκευτος οπότε δε μπορούσα να σταυρώσω κάτι αξιόλογο για κανέναν λόγο [...] Για 4-5 χρόνια, αφότου παράτησα τη σχολή, δούλευα σε part-time δουλειές όπου έβγαζα 2,45 έως 2,70 ευρώ την ώρα.

Σημειώνεται πως, ανάμεσα στους/στις συμμετέχοντες/ουσες, οι τρανς γυναίκες, αλλά και όσοι/ες διεκδικούν ανοιχτά την ορατότητα των μη ετεροκανονικών ταυτοτήτων τους, έρχονται αντιμέτωποι/ες με τις πλέον σκληρές μορφές αποκλεισμού, τόσο από την εκπαίδευση όσο και από την εργασία. Ιδιαίτερα για τις τρανς γυναίκες, η παραπάνω συνθήκη τις οδηγεί συχνά στη σεξερρασία και τη συνθήκη επισφάλειας που η συγκεκριμένη εργασία εμπεριέχει. Όπως αναφέρει η Μαρία, μέλος οργάνωσης υποστήριξης εργαζομένων στο σεξ:

Για την τρανς κοινότητα, ιδίως κατά τις προηγούμενες δεκαετίες, η ζωή τους καθοριζόταν από τον αποκλεισμό τους από την αγορά εργασίας. Για τις περισσότερες τρανς γυναίκες, η εργασία στο σεξ ήταν η μόνη επιλογή, μαζί με όλη την επικινδυνότητα που συνοδεύει αυτή τη μορφή εργασίας, καθώς πρόκειται για ένα επάγγελμα που συνεπάγεται έκθεση σε τεράστιες ποσότητες βίας.

Αποκλεισμός από την κατοικία και στεγαστικές διαδρομές των ΛΟΑΤΚΙ+ υποκειμένων

Οι αποκλεισμοί από την εκπαίδευση και την εργασία δημιουργούν για τα ΛΟΑΤΚΙ+ υποκείμενα μία συνθήκη επισφάλειας σε ό,τι αφορά την πρόσβαση στην κατοικία, η οποία έγκειται στη δυσκολία πρόσβασης στα απαραίτητα οικονομικά μέσα, ιδιαίτερα στο σύγχρονο στεγαστικό τοπίο της Ελλάδας, το οποίο χαρακτηρίζεται από υψηλό στεγαστικό κόστος. Ωστόσο, τόσο κατά τις προηγούμενες δεκαετίες, όσο και σήμερα, οι αποκλεισμοί των ΛΟΑΤΚΙ+ υποκειμένων σε πολλές περιπτώσεις δεν εκπορεύονται από τη μειωμένη καταναλωτική τους δύναμη αλλά αφορούν αποκλειστικά την ταυτότητα φύλου και τη σεξουαλικότητά τους. Οι ομοφοβικές και τρανσφοβικές αντιλήψεις, έχοντας ευρεία απήχηση στην ελληνική κοινωνία, διέπουν σημαντικό μέρος των συμπεριφορών και των ιδιοκτητών ακινήτων, οι οποίοι αρνούνται την εκμίσθωση σε άτομα τα οποία καθιστούν ορατή τη μη ετεροκανονική σεξουαλικότητα ή ταυτότητα φύλου τους. Όπως αναφέρει ο Στέφανος, 28χρονος γκέι άντρας:

Έπαιξε το να μη μας δίνουν σπίτια επειδή είμαστε ομόφυλο ζευγάρι. Για αυτό γράφτηκε ο Χ και εγώ είμαι ως φιλοξενούμενος. Γιατί δεν στο δίνουν. Ειδικά αν είσαι και με το στίλ σου δεν σ' το δίνουν. Επειδή δε μπορούσα να κρύψω το ποιος είμαι απλώς απέφευγα να είμαι στις συζητήσεις.

Στο πλαίσιο αυτό, τα ΛΟΑΤΚΙ+ υποκείμενα, προκειμένου να αυξήσουν τις πιθανότητες εύρεσης κατοικίας, καταφεύγουν σε μία σειρά από στρατηγικές που περιλαμβάνουν την απόκρυψη της ταυτότητας φύλου ή της σεξουαλικότητάς τους, την απόκρυψη ή παραποίηση της φύσης της σχέσης με τους συντρόφους τους και την αναζήτηση –μέσα από δίκτυα της ΛΟΑΤΚΙ+ κοινότητας– σπιτιών των οποίων οι ιδιοκτήτες δεν προβαίνουν σε αντίστοιχους αποκλεισμούς.

Και για τα ενήλικα άτομα το μόνο που έχει γίνει είναι για τρανς άτομα, αν και δεν είναι δομή φιλοξενίας, υπάρχει μια πολυκατοικία που ήταν ανοιχτή στο να νοικιάσουν τρανς άτομα, ο ιδιοκτήτης είναι ανεκτικός εκεί. Εκεί πάμε σε άλλη μορφή αποκλεισμού, σε άτομα που δε μπορούν να βρουν σπίτι λόγω της ταυτότητάς τους, όχι ότι τα δώξανε από το σπίτι (Κατερίνα, 50χρονη τρανς γυναίκα).

Σε ό,τι αφορά τις στεγαστικές διαδρομές των συμμετε-

χόντων/ουσών στην έρευνα, η επίδραση των σχέσεων και του βαθμού στήριξης από το οικογενειακό περιβάλλον αναδεικνύονται ως καθοριστικοί παράγοντες. Εστιάζοντας σε περιπτώσεις στις οποίες οι σχέσεις αυτές ήρθαν σε ρήξη, είτε μέσω της εκδίωξης των ΛΟΑΤΚΙ+ υποκειμένων είτε μέσω της φυγής τους από κατοικητικά περιβάλλοντα, η στεγαστική πορεία των συμμετεχόντων/ουσών χαρακτηρίστηκε από εξαιρετικά δυσμενείς στεγαστικές συνθήκες, μέσω διαδρομών που περιλαμβάνουν περιόδους αστεγίας, συχνές μετακινήσεις και προσωρινές λύσεις. Ο Ορέστης, περιγράφοντας τη διαδρομή του από τη μετεγκατάστασή του στην Αθήνα σε ηλικία 17 χρονών, αναφέρει:

Επί δυόμισι μήνες γύρισα όλη την Αθήνα, ανά 1-2 μέρες σε άλλο σπίτι, έχω ψυχολογικό να έχω ρούχα σε βαλίτσα, δεν είχα χώρο να βγάλω τα ρούχα μου. Ήμουν εύκολος άνθρωπος, ό,τι μου έδιναν το δεχόμουν, αλλά ένιωθα άσχημα που δεν είχα λεφτά. Ό,τι μου έδιναν, ένα πιάτο φαγητό, δεν μπορώ να προσφέρω, άρα πώς τα παίρνω αυτά που δίνουν; Σε γκέι και στρέιτ σπίτια, με παππούδες, γονείς, όλα... με ενδοοικογενειακή βία... σε φτωχά σπίτια αλλά ένιωθα βάρος εκεί, έλεγα δε γίνεται, δε μπορεί, μπορώ να προσφέρω κάτι, είμαι 17. Μετά συνεχίστηκε έτσι, φίλος, παρά φίλος. Μετά ήρθε ο Χ και γίναμε συγκάτοικοι, μου έδωσε το δωμάτιό μου, το χώρο μου, στην Ασκληπιού μέναμε. Μετά μας δώξανε για Airbnb, μετά στην πλατεία Αμερικής, η ιδιοκτήτρια με έδιωξε σε 10 μέρες, δεν κατάλαβα γιατί. Μέχρι και τώρα με επηρεάζει, σε λίγους μήνες αλλάζω, τώρα είμαι σε ένα σπίτι 2 χρόνια, το μοναδικό έως τώρα για τόσο καιρό. Για εμένα ορίζεται το σπίτι όχι ως το κτίριο, σπίτι είναι οι φίλοι και όλο το σύστημα που περιέχεται στο σπίτι. Γκάζι, Περιστέρι, Αιγάλεω, Αγ. Βαρβάρα έχω πάει σχεδόν παντού.

Από την παραπάνω αφήγηση, καθώς και από άλλες μαρτυρίες συμμετεχόντων/ουσών, πέρα από την προσωρινότητα των στεγαστικών λύσεων και των συχνών μετακινήσεων, προκύπτει και ο ρόλος της φιλοξενίας (κυρίως από φίλους, δίκτυα της ΛΟΑΤΚΙ+ κοινότητας και συμμάχους) στο πλαίσιο των στεγαστικών διαδρομών. Η συνθήκη της φιλοξενίας και της συνεπακόλουθης εξάρτησης από άλλους, συχνά αγνώστους, συνοδεύεται από την επιδείνωση της ψυχολογικής υγείας των ΛΟΑΤΚΙ+ υποκειμένων, η οποία με τη σειρά της ενισχύει τη συνθήκη επισφάλειας και αποκλεισμού. Οι συμμετέχοντες/ουσες σε πολλές περιπτώσεις αντιλαμ-

βάνονταν την παρουσία τους ως «βάρος», ακόμη και κατά τη διάρκεια βραχυχρόνιας διαμονής σε οικοδοσπότες, καθώς λόγω των ταυτόχρονων αποκλεισμών από την εργασία αδυνατούσαν να ανταποδώσουν τη βοήθεια που έλαβαν. Με τον τρόπο αυτό, σε συνδυασμό με τα εμπόδια που θέτουν οι συχνές μετακινήσεις στην εξεύρεση σταθερής εργασίας, η εργασιακή και η στεγαστική επισφάλεια διασταυρώνονται και ανατροφοδοτούν η μία την άλλη. Η βιωματική εμπειρία των παραπάνω αποκλεισμών έχει σημαντική επίδραση στην ψυχική υγεία των συμμετεχόντων/ουσών, οι οποίοι/ες νιώθουν ότι εισβάλλουν στην ιδιωτική σφαίρα ξένων ατόμων, ενώ και οι ίδιοι/ες προσλαμβάνουν την παραπάνω συνθήκη ως μία αίσθηση του μη ανήκειν. Ενδεικτική είναι η περιγραφή του Αναστάση:

Η εμπειρία του να αλλάζεις σπίτια ήταν χάλια, ιδιαίτερα όταν βρίσκεσαι σε μικρή ηλικία. Ψυχολογικά, μακροπρόθεσμα ή και πάρα πολύ άμεσα σε επηρεάζει αυτό και σε κάνει να νιώθεις πως έχεις μια αξία μηδενική. Δηλαδή δεν έχω σταματήσει εγώ, ακόμη και μέχρι σήμερα, να νιώθω βάρος στους άλλους. Και να νιώθω πάντοτε από τα κάτω. Τώρα που έχω σπίτι νιώθω καλύτερα, αλλά επειδή είναι τραυματικές καταστάσεις αυτές, θέλει πολύ χρόνο. Ακόμα και όταν έχεις αρκετά χρήματα, έχω προσέξει πως όταν έχεις περάσει από μια τέτοια φάση, δε μπορείς να διαχειριστείς καλά τα οικονομικά σου. Οπότε είναι πολύ δύσκολο από το πουθενά να αρχίσεις να έχεις έπιπλα. Προτιμάς να τα ξοδεύεις αλλού, σε πιο στάνταρ πράγματα που σου φτιάχνουν την ψυχολογία σου. Από το να μη μαγειρεύεις και να παραγγέλνεις συνέχεια από έξω μέχρι ίσως και ναρκωτικά. Αυτά είναι πάντοτε συγκοινωνούντα δοχεία.

Σημειώνεται πως η συνθήκη της στεγαστικής επισφάλειας επιδεινώνεται από την απόλυτη ανυπαρξία θεσμικών εναλλακτικών λύσεων και την εξάρτηση αποκλειστικά από διαπροσωπικά δίκτυα και την ευρύτερη ΛΟΑΤΚΙ+ κοινότητα, ακόμη και σε ό,τι αφορά βραχυπρόθεσμες στεγαστικές λύσεις. Σε περιπτώσεις που συμμετέχοντες/ουσες απευθύνθηκαν σε δομές φιλοξενίας που λειτουργούν μέσω της Εκκλησίας της Ελλάδας, ΜΚΟ ή φορέων της τοπικής αυτοδιοίκησης ήρθαν αντιμέτωποι/ες είτε με απευθείας απόρριψη στη βάση της ΛΟΑΤΚΙ+ ταυτότητάς τους είτε «προειδοποιήθηκαν» με ανεπίσημο τρόπο πως η διαμονή τους σε αντίστοιχες δομές συνεπάγεται κινδύνους για την ασφάλειά τους.

Τέλος, σε ό,τι αφορά τις γεωγραφικές διαστάσεις των στεγαστικών διαδρομών των ΛΟΑΤΚΙ+ υποκειμένων, αυτές χαρακτηρίζονται από μια νομαδική εμπειρία κατοίκησης της μητροπολιτικής περιοχής της Αθήνας, μέσα από τακτικές μετακινήσεις, οι οποίες έχουν επίσης ετερογενείς ρίζες και περιλαμβάνουν τη δυνατότητα κάποιου/ας να φιλοξενηθεί σε σπίτια που προσφέρουν βραχυχρόνια φιλοξενία, τις τιμές ενοικίων, τη δυνατότητα διαμονής σε περιοχές που θεωρούνται «φιλικές» ή «ανεκτικές» σε ΛΟΑΤΚΙ+ ταυτότητες κ.ά. Όπως αναφέρει η Κατερίνα, 50χρονη τρανς γυναίκα, «θα πρέπει να πας σε μια πιο φιλική περιοχή τύπου Καλλιθέα, Συγγρού, Νέο Κόσμο, που είναι πιο εξοικειωμένοι με τις τρανς που έμεναν εκεί και παλιότερα και τώρα». Στις περισσότερες περιπτώσεις, οι συμμετέχοντες/ουσες, εφόσον έχουν την αντίστοιχη δυνατότητα, επιλέγουν να διαμείνουν σε κεντρικές αθηναϊκές γειτονιές οι οποίες δεν είναι αποκλειστικά οικιστικές και εξασφαλίζουν έναν ορισμένο βαθμό ανωνυμίας.

Συμπεράσματα

Το άρθρο ανέδειξε τα πολλαπλά χαρακτηριστικά των στεγαστικών διαδρομών των ΛΟΑΤΚΙ+ υποκειμένων, μέσα από μια διαθεματική ματιά. Στόχος μας ήταν να εμπλουτίσουμε την ευρύτερη συζήτηση για τη στεγαστική επισφάλεια ως καίριο επίδικο που εμφανίζεται με ιδιαίτερη ένταση τα τελευταία χρόνια στον αστικό χώρο στην Ελλάδα. Η προσέγγιση της στεγαστικής επισφάλειας των ΛΟΑΤΚΙ+ ατόμων συμπεριέλαβε τις μετατοπίσεις και τους εκτοπισμούς στους οποίους υποβάλλονται, τις δυσκολίες εύρεσης σταθερής εργασίας και ικανού εισοδήματος, τους φραγμούς στην εκπαίδευση που συναντούν, αλλά και τις θεσμικού τύπου διακρίσεις που στέκονται εμπόδιο στην εύρεση στέγης και παρατηρούνται με βάση την ταυτότητα φύλου και σεξουαλικού προσανατολισμού.

Τα στεγαστικά μονοπάτια των συμμετεχόντων/ουσών στην έρευνα χαρακτηρίζονται από ασυνέχειες, διακοπές και επαναλήψεις στην προσπάθειά τους να αντεπεξέλθουν στην εύρεση στέγης. Επίσης, καθορίζονται ως ένα βαθμό από την ενδεχομενικότητα της συγκυρίας και από άτυπες πρακτικές που συγκροτούν ατομικά τις εναλλακτικές στρατηγικές εύρεσης κατοικίας. Αμφισβητούν –αντιμετωπίζοντας και τις συνέπειες αυτής της αμφισβήτησης– το κυρίαρχο μοντέλο (ανα)παραγωγής της κατοικίας μέσα από τις παραδοσιακές οικογενειακές δομές και την ετεροκανονική οικογένεια και, συνεπώς, διευρύνουν την έννοια του στεγαστικού μονοπατιού,

όπως συζητήσαμε νωρίτερα. Η πρόνοια κατοικίας από την εκτεταμένη οικογένεια είναι συνυφασμένη με την υποταγή σε ετεροκανονικούς ρόλους και ορόσημα όπως ο γάμος, η τεκνοποιία κ.ο.κ., ενώ για όσους δεν υποτάσσονται σε αυτά υπάρχει κίνδυνος να αποκλειστούν από την οικογενειακή υποστήριξη. Οι αφηγήσεις και οι εμπειρίες των ΛΟΑΤΚΙ+ υποκειμένων αναδεικνύουν το πώς η στεγαστική επισφάλεια συγκροτεί όχι μια κατάσταση εξαίρεσης, αλλά μια πραγματικότητα με πολλαπλές προκλήσεις, εξαιτίας του ρόλου της ετεροκανονικής οικογένειας, της ηχηρής απουσίας κοινωνικής πολιτικής για τη στέγαση και άλλων προνοιακών δομών, καθώς και των συναφών θεσμικών διακρίσεων.

Αξίζει να σημειωθεί ότι οι πρόσφατες αυξήσεις ενοικίων και τιμών κατοικίας, ειδικά σε κεντρικές αστικές περιοχές της Αθήνας και άλλων πόλεων, πλήττουν δυσανάλογα ΛΟΑΤΚΙ+ υποκείμενα, δεδομένης της ήδη δυσχερούς τους θέσης σε σχέση με την πρόσβαση σε σταθερή εργασία και εισόδημα. Επιπλέον, οι πρόσφατες εξελίξεις στην παροχή προνομακών δανείων για νέους/ες, καθώς και συμπληρωματικά μέτρα για την ενίσχυση του οικογενειακού θεσμού, αποκλείουν μη ετεροκανονικά νοικοκυριά από υποστηρικτικές ρυθμίσεις και ελαφρύνσεις, ενισχύοντας παράλληλα την ετεροκανονική πρόσληψη της οικογένειας στην ελληνική κοινωνία. Οι πρόσφατες ανακοινώσεις από το Δήμο Αθηναίων σχετικά με τη δημιουργία ξενώνα αποκλειστικά για ΛΟΑΤΚΙ+ άτομα που αντιμετωπίζουν στεγαστική επισφάλεια² και το κάλεσμα σε οργανώσεις της κοινότητας για συνέργειες στη βάση αυτού του πονήματος συνάντησε θετικά σχόλια, δεδομένου ότι ο ξενώνας αποτελεί πάγιο αίτημα της κοινότητας, αλλά και άμεση ανάγκη για κάλυψη στεγαστικών αναγκών. Αξίζει να σημειωθεί ότι η δημιουργία του ξενώνα τοποθετήθηκε στο μελλοντικό πλάνο του προεκλογικού προγράμματος του απερχόμενου δημάρχου και μένει να υλοποιηθεί από την επόμενη δημοτική αρχή.

Ωστόσο, παράλληλα με τη δημιουργία του ξενώνα, σημαντικό ρόλο κατά τη γνώμη μας χρειάζεται να παίξει μια συνολική στεγαστική πολιτική, που θα λαμβάνει υπόψη τις ανάγκες υποστήριξης και πρόνοιας που γεννούν οι διαθεματικοί αποκλεισμοί και διακρίσεις λόγω της ταυτότητας φύλου και του σεξουαλικού προσανατολισμού, όπως αναδείχθηκαν μέσα από τις αφηγήσεις των ΛΟΑΤΚΙ+ υποκειμένων. Σε αυτήν την κατεύθυνση, θεωρούμε χρήσιμη τη μελλοντική διερεύνηση της χωρικής εξειδίκευσης μιας τέτοιας πολιτικής που θα απαντούσε στη στεγαστική επισφάλεια των ΛΟΑΤΚΙ+ ατόμων, σε συνεργασία με οργανώσεις και φορείς της ΛΟΑΤΚΙ+ κοινότητας, την τοπική αυτοδιοίκηση και φορείς της κοινωνίας των πολιτών.

Αγγλόφωνη βιβλιογραφία

- Allen, J., Barlow, J., Leal, J., Maloutas, T. και Padovani, L. (2004). *Housing and Welfare in Southern Europe*. Οξφόρδη: Blackwell Publishing/RICS Foundation.
- Arapoglou, V., Gounis, K. και Siatitsa, D. (2015). «Revisiting the Concept of Shelterisation: Insights from Athens, Greece». *European Journal of Homelessness* 9(2), σ. 137-157.
- Blunt, A. (2005). «Cultural geography: Cultural geographies of home». *Progress in Human Geography* 29(4), σ. 505-515.
- Blunt, A. και Dowling, R. (2006). *Home: Key Ideas in Geography*. Αμπνγκτον: Routledge.
- Carastathis, A. (2018). «“Gender is the first terrorist”: Homophobic and transphobic violence in Greece». *Frontiers: A Journal of Women Studies* 39, σ. 265-296.
- Chatzikonstantinou, E. και Vatavali, F. (2016). «Mapping Energy Poverty in Athens during the Crisis». *Athens Social Atlas*. Ανάκτηση στις 16.2.2021. <https://www.athenssocialatlas.gr/en/article/energy-poverty/>.
- Clapham, D. (2002). «Housing Pathways: A Post-Modern Analytical Framework». *Housing, Theory and Society* 19(2), σ. 57-68.
- Clapham, D. (2005). *The Meaning of Housing: A Pathways Approach*. Μπρίστολ: The Policy Press.
- Clapham, D. (2011). «The Embodied Use of the Material Home: An Affordance Approach». *Housing, Theory and Society* 28(4), σ. 360-376.
- Clapham, D., Mackie, P., Orford, S., Thomas, I. και Buckley, K. (2014). «The Housing Pathways of Young People in the UK». *Environment and Planning A: Economy and Space* 46(8), σ. 2016-2031.
- DeLanda, M. (2006). *A New Philosophy of Society: Assemblage Theory and Social Complexity*. Νέα Υόρκη: Continuum.
- Dagkouli-Kyriakoglou, M. (2021). «‘When housing is provided, but you have only the closet’. Sexual orientation and family housing support in Athens, Greece». *Social & Cultural Geography* 23(9), σ. 1257-1274. DOI 10.1080/14649365.2021.1910989
- Easthope, H. (2004). «A place called home». *Housing, Theory and Society* 21, σ. 128-138.
- Eurostat (2018). Housing statistics. https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Housing_statistics&oldid=497245
- Eurostat (2021). Euroindicators. <https://ec.europa.eu/eurostat/documents/2995521/14084165/3-10012022-APEN.pdf/53ac483e-71d9-3093-5bd8-12f1ea89683a>
- Gorman-Murray, A. (2006). «Homeboys: Uses of home by gay Australian men». *Social & Cultural Geography* 7(1), σ. 53-69. DOI 10.1080/14649360500452988
- Gorman-Murray, A. (2008a). «Queering the family home: Narratives from gay, lesbian and bisexual youth

- coming out in supportive family homes in Australia». *Gender, Place and Culture* 15(1), σ. 31-44.
- Gorman-Murray, A. (2008b). «Masculinity and the Home: A critical review and conceptual framework». *Australian Geographer* 39(3), σ. 367-379.
- Hoolachan, J., McKee, K., Moore, T. και Soaita, A. M. (2017). «'Generation rent' and the ability to 'settle down': Economic and geographical variation in young people's housing transitions». *Journal of Youth Studies* 20(1), σ. 63-78.
- Kourachanis, N. (2018). «Forms of Social Exclusion in Familistic Welfare Capitalism: Family Homelessness in Athens». *Journal of Social Research & Policy* 9(1), σ. 69-80.
- Kourachanis, N. (2019). «Southern European welfare states and homelessness: Portugal and Greece». *Housing, Care and Support* 22(2), σ. 114-128.
- Leontidou, L. (1990). *The Mediterranean City in Transition: Social Change and Urban Development*. Κέιμπριτζ: University Press.
- Mallett, S. (2004). «Understanding home: A critical review of the literature». *The Sociological Review* 52(1), σ. 62-89.
- Maloutas, T. (2008). «Housing models and family strategies in Greece». Στο M. Carlos (επιμ.), *The Challenge of Social Policy Reform in the 21st Century: Towards Integrated Systems of Social Protection* (σ. 311-329). Αθήνα: Kritiki Publishing.
- McKee, K., Moore, T., Soaita, A. M. και Crawford, J. (2017). «Generation RENT and the Fallacy of Choice». *International Journal of Urban and Regional Research* 41(2), σ. 318-333.
- Naldini, M. και Jurado, T. (2013). «Family and welfare state reorientation in Spain and Inertia in Italy from a European perspective». *Population Review* 52(1), σ. 43-61.
- Pettas, D., Arampatzi, A. και Dagkouli-Kyriakoglou, M. (2022). «LGBTQ+ housing vulnerability in Greece: Intersectionality, coping strategies and the role of solidarity networks». *Housing studies*. DOI 10.1080/02673037.20
- Pinto, T. C. και Guerra, I. (2013). «Some structural and emergent trends in Social Housing in Portugal. Rethinking Housing Policies in Times of Crisis». *Cidades, Comunidades e Territórios* 27, σ. 1-21.
- Saraceno, C. και Keck, W. (2010). «Can we identify inter-generational policy regimes in Europe?». *European Societies* 12(5), σ. 675-696.
- Serracant, P. (2015). «The Impact of the Economic Crisis on Youth Trajectories a Case Study from Southern Europe». *YOUNG* 23(1), σ. 39-58.
- Soaita, A. M., Searle, B. A., McKee, K. και Moore, T. (2017). «Becoming a landlord: Property-based welfare and vulnerability in the private rental market in Great Britain». *Housing Studies*, 32(5), σ. 613-637.
- Soaita, A. M. και McKee, K. (2019). «Assembling a 'kind of' home in the UK private renting sector». *Geoforum* 103, σ. 148-157.
- Tsoulouvis, L. (1987). «Aspects of Statism and Planning in Greece». *International Journal of Urban and Regional Research* 11(4), σ. 500-521.
- Valentine, G., Skelton, T. και Butler, R. (2003). «Coming Out and Outcomes: Negotiating Lesbian and Gay Identities With, and in, the Family». *Environment and Planning D: Society and Space* 21(4), σ. 479-499.

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

- Εμμανουήλ, Δ. (2006). «Η κοινωνική πολιτική κατοικίας στην Ελλάδα: Οι διαστάσεις μιας απουσίας». *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών* 120, σ. 3-35. <https://doi.org/10.12681/grsr.9496>
- Κουραχάνης, Ν. (2016). «Ποιοτική διερεύνηση των αιτίων απώλειας στέγης σε άστεγους παραγωγικής ηλικίας στην Αθήνα». *Το Βήμα των Κοινωνικών Επιστημών* 17(66), σ. 88-111. <https://doi.org/10.26253/heal.uth.ojs.sst.2016.409>
- Μαντουβάλου, Μ. (1985). Η οικοδόμηση στην Αθήνα μετά τον πόλεμο: Οικονομικές και κοινωνικές απόψεις μιας ευκαιριακής ανάπτυξης. Σημειώσεις του μεταπτυχιακού μαθήματος: Μεταλλαγές των ιδεών για την πόλη στον 20ό αιώνα. Διαθέσιμο στο <http://courses.arch.ntua.gr>, Αθήνα: ΕΜΠ.
- Μαντουβάλου, Μ. και Μαυρίδου, Μ. (1993). «Αυθαίρετη Δόμηση: Μονόδρομος σε αδιέξοδο;». *Δελτίο του Συλλόγου Αρχιτεκτόνων 7* (Β', Απρίλιος-Ιούνιος), σ. 58-71.
- Μπαλαμπανίδης, Δ., Πατατούκα, Ε. και Σιατίτσα, Δ. (2014). «Το δικαίωμα στην κατοικία την περίοδο της κρίσης στην Ελλάδα». *Γεωγραφίες* 22, σ. 31-43.
- Eteron (2022a). Project: Ενοίκια στα ύψη. Διαθέσιμο στο: <https://eteron.org/research/ereyna-enoikia-sta-ypsi-o-logos-stis-enoikiastries-kai-toys-enoikiastes/>
- Eteron (2022b). Ενοίκια. Διαθέσιμο στο: <https://stegasi360.eteron.org/enoikia/>
- Σιατίτσα, Δ. (2014). «Αιτήματα για το δικαίωμα στην κατοικία στις πόλεις της Νότιας Ευρώπης: ο ρόλος και ο λόγος των κοινωνικών κινημάτων». Διδακτορική διατριβή, ΕΜΠ.

Σημειώσεις

1. Μια εκτενέστερη παρουσίαση των ευρημάτων της έρευνας είναι διαθέσιμη στο Pettas, Arampatzi και Dagkouli-Kyriakoglou 2022.
2. <https://www.lifo.gr/now/greece/dimos-athinaion-dimioyrgaitai-o-protos-xenonas-filoxenias-astegon-kai-eyaloton-loatki>